

ФЕДУН І. Л.

к. е. н., доцент

Київський національний авіаційний університет

**ДИВЕРСИФІКАЦІЯ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ АГРОПРОМИСЛОВОГО
ВИРОБНИЦТВА УКРАЇНИ**

Розкривається суть поняття диверсифікації, обґрунтовується актуальність та необхідність диверсифікації інноваційного розвитку агропромислового виробництва, здійснено моніторинг існуючих проблем інноваційного розвитку агропромислового виробництва в нових вимірах економічного простору, окреслюються підходи до розробки стратегічних інноваційних напрямів інноваційного розвитку агропромислового виробництва та їх реалізації.

Ключові слова: диверсифікація, інноваційний розвиток, агропромислове виробництво, стратегічні інноваційні напрями.

ФЕДУН И. Л.

к. э. н., доцент

Киевский национальный авиационный университет

**ДИВЕРСИФИКАЦИЯ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ
АГРОПРОМЫШЛЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА УКРАИНЫ**

Раскрывается суть понятия диверсификации, обосновывается актуальность и необходимость диверсификации инновационного развития агропромышленного производства, осуществлен мониторинг существующих проблем инновационного развития агропромышленного производства в новых измерениях экономического пространства, определяются подходы к разработке стратегических инновационных направлений инновационного развития агропромышленного производства и их реализации.

Ключевые слова: диверсификация, инновационное развитие, агропромышленное производство, стратегические инновационные направления.

FEDUN I. L.

candidate of economical sciences, associate professor

Kyiv National Aviation University

**DIVERSIFICATION OF INNOVATION AGROINDUSTRIAL PRODUCTION
IN UKRAINE**

It reveals the essence of the concept of diversification, and the urgency of the need to diversify the innovative development of agricultural production, by monitoring the current problems of innovative development of agricultural production in the new economic dimensions of space. Outlines approaches to developing innovative strategic directions of innovative development of agricultural production and implementation.

Keywords: diversification, innovation development, agro-industry, strategic innovation areas.

sil_2604@mail.ru

Постановка проблеми. Нині в агропромисловому виробництві дуже гострою є проблема його технологічного стану, його структура не відповідає сучасним вимогам. Високий ступінь зношеності основних фондів на більшості агропромислових підприємствах не дозволяє витримувати конкуренцію національним товаровиробникам із закордонними. Якість агропромислової продукції вітчизняних підприємств поступається іноземним виробникам за багатьма параметрами. Для виходу з цієї складної ситуації необхідно здійснити ефективну диверсифікацію інноваційного розвитку агропромислового виробництва. Актуальність обґрунтування стратегічних напрямів диверсифікації інноваційного розвитку агропромислового виробництва важко переоцінити. Від розв'язання цього завдання залежить чи буде Україна передовою агропромисловою технологічно

розвиненою державою, чи скотиться на найнижчий щабель рівня розвитку, перетворившись на сировинний придаток інших держав світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження процесів диверсифікації та інноваційного розвитку агропромислового виробництва розглядалися у працях вітчизняних дослідників: В. Андрійчука, Б. Борщевського, А. Гайдуцького, А. Гальчинського, Б. Губського, В. Новицького, Б. Панасюка, Ю. Пахомова, А. Рум'янцева, П. Саблука, В. Савчука, А. Філіпенка та багатьох інших. У світовій економічній літературі вагомий внесок зробили Ш. Крамон-Таубадель, Л. Штріве, Е. Ковальов, Г. Йоффе, Дж. Робін, Б. Хагес, Ш. МакКічен та ін. Проте, не зважаючи на їх значний науковий доробок та величезну кількість наукових робіт, питання що стосуються перспектив та проблем інноваційного розвитку агропромислового виробництва, його диверсифікації, розглянуто не достатньо й не глибоко, тому і досить залишаються актуальними та потребують подальших досліджень.

Метою статті є розкриття сутності поняття диверсифікації, обґрунтування актуальності та необхідності диверсифікації інноваційного розвитку агропромислового виробництва, проведення моніторингу існуючих проблем інноваційного розвитку агропромислового виробництва в нових вимірах економічного простору та окреслення підходів до розробки стратегічних інноваційних напрямів інноваційного розвитку агропромислового виробництва та їх реалізації.

Виклад основного матеріалу. Диверсифікацію нерідко визначають обмежено, лише як просте розширення обсягу економічної діяльності [16 с. 79]. На практиці це призводить до того, що рано чи пізно „досягається така точка, після якої нарощення випуску починає падати” [8, с.596]. Економія від масштабу змінюється втратами від масштабу [8, с. 409, 676].

І хоча іноді визнається, що „диверсифікація може мати синергетичний ефект” [8, с. 117], питання є дискусійним і вимагає подальшого вивчення, оскільки обмежене розуміння синергії лише в якості ефекту, „при якому $2+2 = \text{більше ніж } 4$ ” [8, с. 117], не демаскує її специфіку і відмінність від поняття „мультиплікатор” [8, с. 625].

Диверсифікація (англ. Diversification) – володіння найрізноманітнішими фінансовими активами, кожен з яких має різний рівень ризику, з метою зниження загального ступеня ризику портфеля в цілому; розподіл інвестицій і ризиків з різних ринків, фінансових інструментів і стратегій торгівлі; загальна ділова практика, направлена на розширення номенклатури товарів і послуг та/або географічної території для того, щоб розосередити ризик і знизити залежність від циклічності бізнесу; спосіб розвитку підприємства, що полягає в освоєнні виробництва нових товарів, товарних ринків, а також видів послуг, що включає не просто диверсифікацію товарних груп, але й розповсюдження підприємницької діяльності на нові та не пов'язані з основними видами діяльності фірми [19].

Диверсифікація передбачає виявлення саме того виду діяльності, в якому можна найбільш ефективно реалізувати конкурентні переваги підприємства [2].

Основне завдання здійснення диверсифікації – забезпечення прийняттого співвідношення між прибутковістю та рівнем ризику. Так, на початку 90-х серед 500 найбільших корпорацій США 90% існували у формі багатогалузевих концернів, переважна більшість яких мала у своєму складі в середньому підприємства 11 галузей, а наймогутніші – 30–50 галузей [5].

Вважається, що диверсифікація забезпечує ресурсні конкурентні переваги (переваги, що збільшують споживацький ефект, пов'язаний з ціновими характеристиками), технологічні конкурентні переваги (переваги, які зумовлені наявністю та експлуатацією технологій масового виробництва), інноваційні конкурентні переваги (переваги, які дають змогу забезпечити оновлення номенклатури і асортименту), партнерські конкурентні переваги (переваги, які пов'язані з формуванням соціальних, економічних стандартів господарської діяльності та їх реалізацією).

Диверсифікація інноваційного розвитку агропромислового виробництва – це одночасний розвиток декількох, не пов'язаних один з одним видів інновацій виробництва

продукції. Диверсифікація, як власне і спеціалізація, є інструментами зниження існуючих ризиків, та, відповідно, сталого розвитку підприємства. Як правило, природно-кліматичні та ринкові ризики мають різнонаправлений вплив на виробництво різних видів агропромислової продукції і, відповідно, їх негативний вплив на одних напрямках компенсується позитивним на інших.

Економічна енциклопедія визначає диверсифікацію як „розширення номенклатури продукції, що її виробляють окремі фірми та об'єднання” [2, с.344].

Диверсифікація, як і спеціалізація та концентрація, вважає В.Г. Андрійчук, є однією з суспільних форм організації виробництва. Узагальнюючи напрацювання когорти вчених, можна визначити основних чотири види диверсифікації: концентричну – виробництво нових видів продукції, при незмінній сировині, технології та ресурсах; корпоративну – створення принципово нових видів продукції; вертикальну – організація виробництва такої продукції, що передбачає закінчений цикл „виробник –кінцевий споживач”; горизонтальну – виробництво таких видів продукції, які можуть споживатися самим підприємством і це потребує зміни технології виробництва [1].

Слід зазначити, що диверсифікація діяльності виробників має як ряд економічних, так і соціальних переваг – забезпечується більша зайнятість населення, реалізація ширшого кола соціальних та матеріальних потреб громадян; відбувається перехід від односторонньої виробничої структури до багатoproфільного виробництва в результаті чого підприємства укрупнюються і перетворюються на багатогалузеві комплекси. Диверсифікація дає можливість знизити ризик збуту продукції при перенасиченні товарами одного виду в результаті випуску на ринок дефіцитних товарів.

На думку О. Вітковського, ефективність здійснення диверсифікації безпосередньо залежить від своєчасної орієнтації на види товарів, робіт, послуг, які мають попит і є конкурентоздатними [2].

Перед тим як прийняти рішення щодо стратегії диверсифікації, М. Портер пропонує здійснити три тести: тест на привабливість; тест на вартість; тест на додаткові вигоди [14].

Необхідність диверсифікації інноваційного розвитку агропромислового виробництва зумовлена тим, що нині його технологічна структура не відповідає сучасним вимогам, тому просте його відтворення не зможе забезпечити Україні економічного зростання і підвищення конкурентоспроможності агропромислового виробництва. Структурні деформації зумовлені, перш за все, значною часткою енергоємних технологій. Зберігається також і тенденція високого рівня витратності агропромислового виробництва та низького рівня його інноваційності. Структурні зрушення в агропромисловому виробництві повинні бути спрямовані на вдосконалення його пропорцій та формування структури випуску агропромислової продукції, яка відповідала б потребам внутрішнього ринку та збалансуванню виробничих потужностей агропромислових підприємств. Їх необхідно здійснювати за рахунок стимулювання інноваційного розвитку технологій не нижче четвертого технологічного укладу, формування інноваційно орієнтованих технологій для виробництва нових та суттєво поліпшених видів агропромислової продукції на основі енергоефективних технологій та обладнання, розширення асортименту агропромислової продукції, особливо в галузях, які формують пропозицію споживчого ринку.

Диверсифікацію спричиняють як об'єктивні, так і суб'єктивні фактори. Об'єктивним чинником можна вважати певний етап економічного розвитку агропромислового виробництва, на якому зокрема виникає потреба впровадження часткових або докорінних змін, у тому числі диверсифікаційних. Суб'єктивними можна вважати волевиявлення групи осіб щодо вибору та доцільності впровадження диверсифікаційних процесів. Серед інших причин диверсифікації інноваційного розвитку агропромислового виробництва можна визначити наступні: поява нових технологій; привабливість нової галузі, її потенційна прибутковість; значний синергетичний ефект нових видів інноваційної діяльності.

Сировинна спрямованість виробничої структури, яка розрахована переважно на потреби експорту, робить агропромислові підприємства надзвичайно залежними від

кон'юнктури зовнішнього ринку, стримує розвиток внутрішнього ринку та знижує національні можливості інноваційного розвитку агропромислового виробництва, призводить до нераціонального використання природних ресурсів.

Нині в агропромисловому виробництві домінуючими є виробництва третього та четвертого технологічних укладів (частка яких сягає майже 80 %). Слід зазначити, що відмічені тенденції не означають необхідність звуження агропромислового виробництва, а потребують створення необхідних передумов для динамічнішого зростання агропромислового виробництва і експорту високотехнологічної агропромислової продукції.

Важливим завданням, що стоїть перед агропромисловим виробництвом, є його модернізація та пошук шляхів підвищення ефективності виробництва. Основою його вирішення є інтенсифікація технологічних і продуктових інновацій в процесі диверсифікації інноваційного розвитку агропромислового виробництва. Освоєння нових технологій є основою ринкової конкуренції, основним засобом підвищення ефективності агропромислового виробництва і поліпшення якості продукції. Наразі в Україні склалася інша ситуація. В умовах браку фінансових ресурсів агропромислові підприємства скорочують обсяги виробництва наукоємної продукції, віддаючи перевагу виробництву технічно простої та дешевої.

Впродовж останнього часу, в Україні переважає один напрям інноваційної діяльності – впровадження нових технологічних засобів з метою розширення асортименту продукції, а створення нових технологій агропромислові підприємства вважають другорядним. Це призводить до негативних наслідків, а саме до зменшення перспективних інноваційних розробок падіння їх якості та рівня новизни, до порушення пропорцій наявного науково-технічного потенціалу агропромислового виробництва, а також недостатнього рівня інноваційності його суб'єктів. Слід також відзначити, що при придбанні науково-технічних досягнень у вигляді ліцензій на використання об'єктів агропромислової власності українські товаровиробники надають перевагу вітчизняним розробкам, що пояснюється їх нижчою вартістю.

Важливого значення має також і розвиток найважливіших базових комплексних технологій (макротехнологій), що мають суттєвий вплив на підвищення ефективності агропромислового виробництва, якості продукції, підвищення експортного потенціалу і забезпечують перехід до нового технологічного укладу [4].

Одним з пріоритетів диверсифікації інноваційного розвитку агропромислового виробництва є зменшення частки енергоємних технологій за рахунок виробництв з низькою енергоємністю та матеріаломісткістю. Тобто фактор енергозбереження є одним із визначальних, оскільки від його рівня залежить ефективність функціонування та конкурентоспроможність агропромислового виробництва.

Так, за останні роки зниження енергоємності агропромислового виробництва забезпечувалося здебільшого за рахунок впливу структурного фактора. Відзначимо, що за цей період часу частка енерговитрат у собівартості продукції зменшувалася пропорційно до зростання обсягів агропромислового виробництва, внаслідок чого динаміка зростання випуску продукції перевищувала динаміку споживання енергоресурсів. Для збереження існуючих темпів зниження енергоємності виробництва (4–6% щороку) необхідно невідкладно задіяти технологічний фактор потенціалу енергозбереження [18].

Найбільш ефективними і масштабними напрямками енергозбереження є: впровадження нових енергозберігаючих технологій та обладнання; удосконалення існуючих технологій та обладнання; скорочення втрат енергоресурсів; підвищення якості агропромислової продукції, вдосконалення та скорочення втрат сировини та матеріалів; заміщення і вибір найбільш ефективних енергоносіїв.

У зв'язку із цим важливого значення набувають питання, пов'язані з впровадженням енергоефективних технологій та обладнання у всіх підгалузях агропромислового виробництва (загальна кількість впроваджених у виробництво енергозберігаючих проектів дуже незначна). Підвищення цін на енергоносії робить неможливим ефективність

функціонування та розвиток багатьох агропромислових підприємств без суттєвих навантажень, які були б спрямовані на зниження енергетичних витрат в собівартості продукції і забезпечення ефективного використання енергетичних ресурсів.

Основою зниження енергоємності агропромислової продукції в усіх підгалузях агропромислового виробництва є формування ефективно діючої системи державного управління інноваційною сферою. Це дозволить удосконалити структуру кінцевого споживання енергоресурсів шляхом заміщення дефіцитних видів палива з одночасним підвищенням ефективності виробництва.

Одночасно з цим, необхідно нарощувати темпи впровадження енергоефективних технологій, які сприятимуть зменшенню потреби в енергоносіях в розрахунку на одиницю кінцевої продукції. Для цього потрібно, по-перше, провести аудит розробок вітчизняних вчених і прийняти на державному рівні рішення з їх підтримки і широкомасштабного впровадження, а, по-друге, системно вести пошук найбільш ефективних закордонних розробок. Значну увагу слід приділити залученню до енергобалансу вторинних ресурсів та місцевих джерел енергії [18].

Розв'язати дану проблему можна на основі застосування економічних механізмів стимулювання – здешевлення кредитів, пільг по сплаті ПДВ, звільнення від оподаткування частини прибутку, отриманого за рахунок впровадження енергоефективних та енергозберігаючих технологій, звільнення від сплати ввізного мита за матеріали, устаткування та комплектуючі, що ввозяться на територію України і використовуються для виробництва устаткування, яке працює на нетрадиційних джерелах енергії.

Розвиток сільськогосподарського машинобудування має важливе значення для технічного переоснащення усіх підгалузей агропромислового виробництва промисловості, тому слід збільшувати його частку в загальній структурі промисловості, однак лише за рахунок підвищення рівня його інноваційності. На жаль, у структурі сільськогосподарського машинобудування частка наукоємної продукції постійно знижується. В результаті це призведе до вирішення внутрішніх проблем за рахунок закупівлі техніки і технологій, потрапляючи при цьому в тривалу технологічну залежність від зовнішніх джерел [17, с. 160].

Досвід свідчить, що саме диверсифікація інноваційного розвитку в умовах трансформаційної економіки знімає протиріччя, які виникають у сфері виробництва (протиріччя продуктивних сил, обмеженість ресурсів і наявність відходів у виробництві, протиріччя товару як продукту виробництва) й обігу традиційного продукту (протиріччя товару як предмета споживання) [11].

Ці протиріччя диверсифікація вирішує не лише позитивно, а й нейтрально, що створює передумови для виникнення нових протиріч, тому в процесі функціонування агропромислового виробництва цикли диверсифікації послідовно змінюють один одного, забезпечуючи позитивну тенденцію еволюції діяльності та розвитку підприємства, додаючи йому гнучкості й адаптивності до ринкових умов господарювання [13].

Основний акцент в розвитку агропромислового виробництва має бути зроблено „не на нарощуванні кількісних показників, а на якості продукції на основі переходу на інноваційні технології” [7, с. 779]. Тобто лише на основі диверсифікації інноваційного розвитку агропромислового виробництва слід здійснювати кластеризацію, інтеграцію та реструктуризацію агропромислових підприємств. В харчовій промисловості слід нарощувати використання вискоєфективних біотехнологій та вжити заходи для забезпечення їх конкурентоспроможності „за рахунок оновлення основних виробничих фондів та впровадження сучасних організаційних форм ведення бізнесу” [12].

Таким чином, диверсифікація інноваційного розвитку агропромислового виробництва сприятиме оптимізації структури агропромислового виробництва з посиленням ролі внутрішнього ринку і прискореним розвитком наукоємних і високотехнологічних видів агропромислової діяльності; інноваційно-технологічній модернізації виробництва зі збільшенням частки виробництв новітніх технологічних укладів з поглибленою переробкою та випуском продукції кінцевого споживання; реалізації енергозберігаючої моделі розвитку з

розширенням використання нетрадиційних та відновлюваних джерел енергії, диверсифікації енергопостачання та формуванню ефективної структури енергогенеруючих потужностей, впровадженню екологічно безпечних біотехнологічних процесів.

Одним із напрямків реалізації соціальної функції диверсифікаційних змін агропромислового виробництва є збільшення кількості робочих місць. Оскільки виробничі диверсифікаційні процеси, “що відбуваються у фінансово-господарській діяльності окремого суб’єкта сільського господарства, завжди пов’язані із певним розширенням її масштабів у теперішньому чи в майбутньому” [9, с. 25], то їх освоєння потребує трудових ресурсів (хоча б на початковому етапі). Соціальну функцію диверсифікації інноваційного розвитку агропромислового виробництва збільшення доходів [15, с. 282] та покращення добробуту населення можна розглядати двосторонньо. Це наслідок її впровадження і водночас – рушійна сила. В агропромислових підприємствах „діяльність по випуску продукції, наданню послуг, торгівлі”, незалежно від сфери функціонування здійснюється „з метою отримання прибутку” [6, с. 250]. А „у зв’язку зі зміною кон’юнктури ринку в перехідний період економіки, агропромислові підприємства тяжіють до організації виробничої діяльності на засадах диверсифікації з метою отримання додаткового доходу” [20, с. 143]. Це уможливорює зміцнення їх фінансового стану та утримання позицій на ринку [10, с. 158].

Наголосимо, що для забезпечення диверсифікації інноваційного розвитку агропромислового виробництва процес поширення інновацій від централізованого має перейти до локального, коли окремі регіональні агропромислові кластери, інноваційні центри перетворюються на „точки інноваційного зростання” агропромислового виробництва. Втім, міжнародна практика свідчить, що жодний вдалий приклад регіональних інновацій неможливий без відповідної державної підтримки на місцевому, регіональному та галузевому рівні.

Для успішної диверсифікації інноваційного розвитку агропромислового виробництва необхідна державна підтримка пріоритетних підгалузей у відповідності з принципами рівних умов конкуренції для всіх учасників ринку. З метою активізації інноваційної діяльності, використання внутрішнього організаційного потенціалу агропромислових підприємств в умовах диверсифікації їх діяльності, створення умов для розвитку на основі розповсюдження і реалізації нововведень генерується потреба в розробці і проведенні організаційно-інноваційних стратегій.

Висновки. При формуванні державної аграрної інноваційної політики необхідно чітко усвідомити, що формування структури агропромислового виробництва в колишньому вигляді неможливе та економічно недоцільне. Потрібна чітка аграрна інноваційна політика, що передбачатиме комплекс заходів щодо стимулювання просування інноваційної агропромислової продукції на внутрішній та зовнішній ринок, підтримку експорту продовольства та протекціоністський захист вітчизняних товаровиробників, гнучке регулювання цін і тарифів на послуги природних монополій тощо.

В регіонах має бути враховано місцеву специфіку: оцінені науково-технічні, фінансово-економічні, виробничі, соціальні та освітні можливості для підтримки інноваційного розвитку агропромислового виробництва та його диверсифікації, вивчено потреби агропромислових підприємств у технологічних інноваціях та наявний потенціал для їх створення. Це забезпечить керованість процесу, підвищить рівень інноваційної діяльності, юридично закріпить інноваційний напрямок розвитку агропромислового виробництва. Складання аналогічних програм давно стало нормою в ЄС. Зараз вони розроблені та діють майже в 100 європейських регіонах, а їх головними напрямками є ІТ, біотехнології, нанотехнології, нові матеріали та енергетичні технології.

Пошук стратегічних напрямів диверсифікації інноваційного розвитку агропромислового виробництва повинен дати визначення напрямку оновлення наявного виробничого потенціалу, проведення структурних змін в агропромисловому виробництві, заснованих на зниженні витрат виробництва, з метою вибору найбільш вигідного варіанту для розвитку підгалузей з урахуванням реальної нормативно-правової бази. Сьогодні

важливі не стільки ресурси, якими володіє агропромислове виробництво та регіон, скільки здібності державної влади, науки та бізнесу у відповідь на виклики ринку швидко адаптувати наявні ресурси, а також розвивати та створювати інноваційно нові. В умовах домінування приватного бізнесу держава має можливість впливати на диверсифікацію інноваційного розвитку агропромислових підприємств виключно через створення привабливого бізнес-клімату та стимулювання інновацій.

Вагомим чинником сприяння інноваційному розвитку є складання державних цільових програм, які повинні підтримувати розвиток та поширення інноваційної діяльності та стимулювати умови її здійснення. Хоча, як свідчить досвід країн ЄС, Японії, Кореї та Китаю, вони не є запорукою ефективності інноваційної діяльності, однак дають можливість скоординувати заходи з інтенсифікації заходів стимулювання інноваційної діяльності, передбачити контроль за витрачанням коштів [3, с. 8].

Вирішення проблем диверсифікації інноваційного розвитку агропромислового виробництва неможливе без удосконалення законодавчої бази, механізмів стимулювання важелями податкової, бюджетної, амортизаційної та інвестиційної політики, формування інфраструктури підтримки інновацій у агропромисловому виробництві, забезпечення науково-технічної діяльності кваліфікованими кадрами.

Список використаних джерел

1. Андрійчук В.Г. Економіка аграрних підприємств : [підручник] / В.Г. Андрійчук. – К. : КНЕУ, 2002. – 624 с.
2. Вітковський О. Застосування портфельних теорій для оцінки ефективності диверсифікації діяльності підприємства / О. Вітковський // Підприємство, господарство і право. – 2006. – № 9. – С. 166–168.
3. Гальчинский А. Становление инвестиционной модели экономического роста Украины / А. Гальчинский, С. Левочкин // Экономика Украины. – 2004. – № 6. – С. 4–10.
4. Денисюк В. Високі технології і високонаукоємні галузі – ключові напрями в інноваційному розвитку / В. Денисюк // Економіст. – 2004. – № 5. – С. 76–81.
5. Економічна енциклопедія [Електронний ресурс] : у 3 т. Т. 1 / [редкол.: С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін.]. – К. : Видавничий центр „Академія”, 2000. – 864 с. – Режим доступу : <http://www.ukr.vipreshebnik.ru>
6. Економічний словник-довідник / [за ред. С.В. Мочерного]. – К. : Феміна, 1995. – 368 с.
7. Кемічаджи Т.І. Напрями оптимізації державної інноваційно-інвестиційної політики України / Т.І. Кемічаджи // Проблемы и перспективы развития сотрудничества между странами Юго-Восточной Европы в рамках Черноморского экономического сотрудничества и ГУАМ : сб. научных трудов. – Донецк : ДонНУ, 2008. – С. 777–780.
8. Дэвис Л. Словарь по экономике Collins / Дэвис Л., Лоуз Б., Пасс К. ; [пер. с англ. Жукова А.К., Борисенко А.В., Сторчевого М.А. и др.]. – СПб : Экономическая школа, 1998. – 726 с.
9. Мельник Н.Б. Соціальні наслідки диверсифікації сільськогосподарського виробництва / Н.Б. Мельник // Матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф. [„Європейська наука ХХІ століття: стратегія і перспективи розвитку – 2006”] : т. 7 (Економічні науки). – Дніпропетровськ : Наука і освіта, 2006. – С. 24–26.
10. Мельник Н.Б. Економічні результати диверсифікації у сільському господарстві / Н.Б. Мельник // Праці Міжнар. наук.-практ. конф. [„Фінансовий потенціал регіонів України в умовах ринкової економіки”]. – Чернівці : Технорук, 2006. – С. 158–160.
11. Милованов Є. Стратегия диверсификации – основа финансовой устойчивости многопрофильного предприятия / Є. Милованов // Проблемы теории и практики управления. – 2006. – № 10. – С. 83–85.
12. Новицький В. Промисловість: стратегія перетворень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://industry.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article.jsessionid?>

13. Попова С.М. Необходимость диверсификации деятельности промышленных предприятий в современных условиях Украины / С.М. Попова // Матеріали V Міжнародної науково-практ. конф. [„Наука і освіта – 2002”]. – Дніпропетровськ : Наука і освіта, 2002. – Т. 14. – С. 32–33.
 14. Портер М. Конкурентное преимущество: Как достичь высокого результата и обеспечить его устойчивость / Е. Калининой ; [пер. с англ.]. – М. : Альпина Бизнес Букс, 2005. – 715 с.
 15. Розвиток різноукладності на селі: особливості, проблеми / [за ред. В.В. Юрчишина]. – К. : ННЦ ІАЕ, 2004. – 446 с.
 16. Савицкая Е.В. Экономический словарь для юных бизнесменов / Е.В. Савицкая, О.В. Евсеев. – М. : Финансы и статистика, 1994. – С. 79.
 17. Стаматова Ю.О. Теоретичні аспекти інноваційного розвитку з урахуванням регіональних особливостей / Ю.О. Стаматова // Економічний простір. – 2009. – № 22/2. – С. 156–164.
 18. Шаповал А.І. Еколого-економічні аспекти переходу України до енергозбереження / А.І. Шаповал // Вісник СумДУ. Серія „Економіка”. – 2009. – № 1. – С. 198–205.
 19. Швайка Л.А. Планування діяльності підприємства : [навч. посібник] / Л.А. Швайка. – Львів : Магнолія плюс, 2004. – С. 47–51.
 20. Шеленко Д.І. Сільськогосподарські підприємства Івано-Франківського Прикарпаття після реформи / Шеленко Д.І. – Івано-Франківськ : Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, 2007. – 180 с.
-